

4/2024,
iyul-
avgust
(№ 00072)

SANOAT KORXONALARIDA ATROF MUHITNI MUHOFAZA QILISH CHORA-TADBIRLARINI AMALGA OSHIRISHDA XARAJATLAR VA FOYDANI BAHOLASH XUSUSIYATI

Umarov Elshod G'ulom o'g'li

Xalqaro Nordik universiteti, Iqtisodiyot va pedagogika fakulteti dekani

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7701-2080>

DOI: https://doi.org/10.55439/EIT/vol12_iss4/i5

Annotatsiya

Ushbu maqolada sanoat korxonalarida atrof muhitni muhofaza qilish chora-tadbirlarini amalga oshirishda xarajatlar va foydani baholash bo'yicha yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Tadqiqot mavzusi bo'yicha eng dolzarb muammolarni aniqlash maqsadida ilmiy tadqiqot davriy nashrlarining tahlili ham amalga oshiriladi. Shuningdek, atrof-muhit ifloslanishidan kelib chiqadigan iqtisodiy zararining tarkibi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: sanoat korxonalari, ichki xarajatlar, zarar, baholash mezonlari, Doza effekti usuli, tashqi xarajatlar.

ОСОБЕННОСТИ ОЦЕНКИ ЗАТРАТ И ВЫГОД ПРИ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИРОДООХРАННЫХ МЕРОПРИЯТИЙ НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Умаров Элшод Гулом угли

Международного Университета Нордик, Декан факультета экономики и педагогики

Аннотация

В данной статье рассмотрены подходы к оценке затрат и выгод при реализации природоохранных мероприятий на промышленных предприятиях. Также проводится анализ периодики научных исследований с целью выявления наиболее актуальных проблем по теме исследования. Также проанализирован состав экономического ущерба, причиненного загрязнением окружающей среды.

Ключевые слова: промышленные предприятия, внутренние издержки, ущерб, критерии оценки, метод «доза-эффект», внешние издержки.

CHARACTERISTICS OF COST AND BENEFIT ASSESSMENT IN THE IMPLEMENTATION OF ENVIRONMENTAL PROTECTION MEASURES IN INDUSTRIAL ENTERPRISES

Umarov Elshod G'ulom o'g'li

Nordic International University, Dean of the faculty of Economics and pedagogy

Abstract

This article considers approaches to cost and benefit assessment in the implementation of environmental protection measures in industrial enterprises. Analysis of periodicals of scientific research is also carried out in order to identify the most urgent problems on the topic of research. Also, the composition of economic damage caused by environmental pollution was analyzed.

Key words: industrial enterprises, internal costs, damage, assessment criteria, dose effect method, external costs.

Kirish

Hozirgi davrda fan va texnika rivojlanishini o'zida mujassamlashtirgan milliy va mintaqaviy iqtisodiyotni eng muhim tarkibiy qismlari bo'lgan sanoat va transport har qanday hududning rivojlanishida asosiy omil hisoblanadi. Ishlab chiqarish kuchlarining oqilona joylashtirish va rivojlantirishni noto'g'ri tashkil qilish tabiiy muhitga, ayniqsa aholi sihat-salomatligiga salbiy tasir ko'rsatadi. Albatta sanoat korxonalari, zavodlarni atrof-muhitni katta zararlayotganligiga shubxa yo'q. Aslida, iqlim o'zgarishiga sabab bo'lgan ifloslanishning 2/3 zavodlar aybdor deb davo qilinadi[1].

Atrof-muhitga zaharli va xavfli materiallardan kelib chiqadigan ifloslanish natijasida nafaqat sayyoramiz ekotizimiga, balki bizning sog'ligimizga ham katta xavf tug'diradi. Sanoat korxonalari, zavodlar sayyoraga texnogen zarar yetkazayotgan yagona omil bo'lmasda katta qismini qamrab oladi. Dunyo bo'ylab hukumatlarning zavodlarni, korxonalarini ifloslanish miqdorini kamaytirishga qaratilgan say-harakatlariga qaramay, sayyoramiz kuchli o'zgarishga uchramoqda. Sanoat korxonalari va transport vositalaridan chiqarilayotgan chiqindilari quyidagi jarayonlarga o'z tasirini o'tkazmoqda: global issish va iqlim o'zgarishning katta qismini so'ngi yillarda sanoatni jadal rivojlanayotgani bilan bog'lash mumkin.

Atrof-muhitni muhofaza qilish chora-tadbirlarini, siyosatni, dasturlarni, loyihalarni amalga oshirish bilan bog'liq xarajatlarni tahlil qilish va ularni ushbu xarajatlar bilan bog'liq foyda bilan taqqoslash eng oqilona ekologik yechimlarni tanlashda ham, umuman bozor iqtisodiyotining samarali ishlashini ta'minlashda ham muhim rol o'ynaydi. Bu sanoat korxonalar faoliyatiga ham tegishli hisoblanadi[2].

Tegishli xarajatlar va foyda nisbati tabiatni muhofaza qilish tadbirlarining iqtisodiy samaradorligini aniqlash uchun asosdir. Hozirda tobora ko'proq yangi yondashuvlar ishlab chiqilmoqda! umuman ishlab chiqarish va ayrim tarmoqlar tomonidan atrof-muhitga salbiy ta'sirni baholash. Atrof-muhitga ta'sirni baholash sohasidagi so'nggi rivojlanish xususiy va jamoat xarajatlari-tabiatni ifloslantiruvchi moddalar uchun foydalarni aniqlash edi. Zamonaviy iqtisodiy fanlarda korxona tomonidan ishlab chiqariladigan xarajatlarning ikki turi ko'rib chiqiladi — ichki va tashqi. Tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirish bilan bog'liq xarajatlar ichki yoki xususiy xarajatlar bo'ladi. Aksincha, ushbu chora-tadbirlar amalga oshirilmagan taqdirda jamiyat tomonidan amalga oshiriladigan xarajatlar xo'jalik yurituvchi subyektga yoki jamoatchilikka nisbatan tashqi hisoblanadi.

Ishlab chiqaruvchi atrof-muhitni muhofaza qilish choralari tufayli o'z xarajatlarini kamaytirganda, foyda-xarajatlarga qarama-qarshiligi paydo bo'ladi. Bunday foyda xususiydir va ishlab chiqaruvchining moliyaviy natijalariga bevosita yoki bilvosita ta'sir qiladi. Shuningdek, jamoat foydasi - bu atrof-muhitni muhofaza qilish tadbirlari amalga oshirilgandan so'ng atrof-muhit sifatini yaxshilash natijasida jamoat xarajatlarini kamaytirishdir. Xususiy foyda xarajatlari to'g'ridan-to'g'ri xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan belgilanadi va korxonalarining ekologik faoliyatini rag'batlantirishga qaratilgan bo'ladi. Davlat xarajatlari-hududlarning faoliyati bilan bog'liq imtiyozlar hisoblanadi. Shubhasiz, xarajatlar va foydalarni baholashda ishlab chiqarishning ekologik xarajatlarini hisobga olish, atrof-muhitning ifloslanishi va tabiatdan oqilona foydalanmaslik bilan bog'liq zararni hisobga olish va baholash muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Zarar tushunchasini dastlabki bosqichlarda o'rgangan tadqiqotchilaridan biri professor O.F.Balatskiydir, u iqtisodiy zarar deganda “qiymat shaklida ifodalangan haqiqiy va mumkin bo'lgan yo'qotishlar, tabiatga salbiy o'zgarishlar natijasida etkazilgan zarar”[3] degan ma'noni anglatadi deb fikr bildirgan. Keyinchalik, akademik T.S.Xachaturovning asarida “to'g'ridan — to'g'ri yo'qotishlar bu xalq xo'jaligining tabiiy resurslarni yo'q qilishni va ikkinchi turdagi yo'qotishlar esa -atrof-muhitning ifloslanishi tufayli tabiiy resurslar sifatining yomonlashishi tufayli jamiyat daromadlarining kamayishidir”[4] deb ta'kidlaydi. Shunday qilib, iqtisodiy zarar tushunchasi qayta tiklanadigan va qayta tiklanmaydigan resurslarga etkazilgan iqtisodiy zararga hamda odamlarning sog'lig'i, farovonligi shuningdek, mavjud sharoitlariga etkazilgan ijtimoiy zararlarga bo'linadi. Professor K.G.Gofmanning fikricha, “zarar ifloslantiruvchi tarmoqlarning ishlab chiqarish faoliyati bilan bog'liq holda xalq xo'jaligida yuzaga keladigan qo'shimcha xarajatlar bilan bir xil bo'lishi mumkin”[5]. Shu bilan bir qatorda, milliy iqtisodiy xarajatlar tushunchasi kiritilgan bo'lib, ular o'z navbatida atrof-muhitga chiqayotgan chiqindilarni kamaytirish uchun zarur bo'lgan xarajatlarga bo'linadi; chiqindilarning salbiy ijtimoiy oqibatlarini qoplash xarajatlari; chiqindilar bilan xom ashyo va mahsulot yo'qotishlarini qoplash xarajatlardir.

Professor I.Xotamov ta'kidlashicha “Atmosfera havosining ifloslanishi turli ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarga olib keladi. Insonlar sog'lig'ining yomonlashuvi, binolar, tarixiy obidalarining yemirilishi, o'simlik va hayvonlarning yemirilishi va boshqa hodisalar katta iqtisodiy zarar yetkazadi. Faqatgina AQShda havoning ifloslanishi inson sog'lig'iga yetkazilgan ziyonni hisobga olmaganda, yiliga 30 mlrd. AQSh dollaridan ortiq moddiy zarar yetkazadi”[6]. Atrof-muhitning atmosfera havosi o'z-o'zini tozalash xususiyatga ega, biroq uning bu imkoniyati cheklangan hisoblanadi. Sanoat korxonalari tomonidan chiqarilayotgan yuqori darajadagi texnogen ifloslanishni bartaraf qilish faqatgina insonlarning o'zlari amalga oshirishlari lozim bo'lgan vazifalardan biridir.

Shuningdek, ushbu muammolar ustida L.Valras, A.Marshall, V.Pareto, E.Lindal, A.Pigu, J.Xiks, N.Kaldor, P.Samuelson, R.Kouz kabi taniqli iqtisodchi va tadqiqotchilar ishladilar. Birinchi marta tashqi va ichki iqtisodiyot tushunchalarini A.Marshall ishlab chiqarishni tashkil etishni tahlil qilishda kiritgan. Tashqi iqtisodiyot deganda, u tashqi muhitning kompaniya ichidagi jarayonlarga ta'sirini nazarda tutgan. Xususan, ishlab chiqarishni mahalliyashtirish haqida gapirganda, bu “mehnat faoliyatining bir hil turiga juda ko'p talabni keltirib chiqaradi, birinchi navbatda ishlab chiqarishning bir tarmog'iga bog'liq bo'lgan soha, agar unda ishlab chiqarilgan mahsulotlarga bo'lgan talab pasaysa, chuqur tushkunlikka duchor bo'ladi, bu tashqi muhitning salbiy ta'siridir”[7]. Shunday qilib, A.Marshall tashqi ta'sirlarni ekologik ta'sir bilan bog'lamadi, faqat bitta kompaniyaning boshqasiga sof bozor ta'siri bilan bog'liqligini ifodaladi. A.Piguning ekologik muammolarni hal qilish bo'yicha ilmiy qarashlari: iqtisodiy fandagi ekologik omilni hisobga olish, farovonlik nazariyasi, soliqlar va subsidiyalarning nazariyasi, iqtisodiyotga davlat aralashuvi masalalarida, ijobiy va salbiy tashqi ta'sirlarni ko'rib chiqish bilan bog'liq bo'lgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Hozirgi vaqtda jahon amaliyoti atrof-muhitni muhofaza qilish choralari natijalarini (ta'sirini) xarajatlar va foyda tahlili turiga qarab baholashning bir qator usullarini ishlab chiqilgan. Ularni ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Atrof-muhit va qabul qiluvchilar holatidagi jismoniy o'zgarishlarning holatini pul bilan baholashga asoslangan usullar;

2. Bozor talabi egri chiziqlarini tahlil qilishga asoslangan usullar.

Atrof-muhit va qabul qiluvchilarning holatidagi jismoniy o'zgarishlarni pul bilan baholashga asoslangan usullar tabiatni muhofaza qilish choralariining ta'sirini eng rivojlangan va yetarli darajada aks ettiradi. Doza effekti usuli atrof — muhit sifatidagi o'zgarishlarning qabul qiluvchilarning holatiga ta'sirini baholashga imkon beradi (masalan, atmosfera havosining ifloslanishining metall konstruktsiyalarning korroziyasi tufayli holatining o'zgarishiga ta'siri yoki kislotali yog'ingarchilikning qishloq xo'jaligi yerlarining hosildorligiga va o'rmon fondining holatiga ta'siri, suvning ifloslanish darajasi-baliqchilik mahsuldorligiga, dam oluvchilarning sog'lig'iga va boshqalar).

Boshqacha qilib aytganda, agar ma'lum bir zarar bo'lsa va u sabab bilan bog'liq aloqa bo'lsa, bu sabab va oqibat o'rtasida doza-effekt aloqasi mavjud hisoblanadi. Ushbu bog'liqlik aniqlanganda, ta'sirni baholash atrof-muhitni muhofaza qilish tadbiridan oldin va amalga oshirilgandan keyin qo'llaniladi. Ushbu qiymatlar orasidagi farq ushbu tadbirning foydasi bo'ladi. Biroq, amalda, sabab va oqibat o'rtasidagi bog'liqlikni aniq aniqlash juda qiyin, chunki natijaga ko'plab yon omillar ta'sir qilishi mumkin.

Tahlil va natijalar

Zararni hisoblash metodologiyasining muhim bosqichi sifatida 1983 yildagi “ekologik tadbirlarni amalga oshirishning iqtisodiy samaradorligini aniqlash hamda atrof-muhitning ifloslanishi natijasida xalq xo'jaligiga etkazilgan iqtisodiy zararni baholashning vaqtinchalik namunaviy metodologiyasi” nomli hujjati asosiy o'rinni egallagan. Ushbu metodologiyada oldini olingan zarar atrof-muhit sifatining o'zgarishini baholash yoki atrof-muhitni muhofaza qilish chora-tadbirlarining ta'siri sifatida ko'rib chiqiladi. Shunday qilib, oldini olingan zarar atrof-muhitni boshqarish sohasidagi o'ziga xos ko'rinishida iqtisodiy samaraning sinonimiga aylandi. Hozirgi vaqtda quyidagi zarar turlari mavjud[8] (1- jadval):

- moddiy zarar (atrof-muhitning ifloslanishi natijasida ishlab chiqarishda ishlatiladigan “texnogen” kapitalga ham, uy xo'jaliklarida ishlaydigan moddiy obyektlarga ham etkazilgan zarar) - bu korroziya natijasida asbob-uskunalar va binolarning muddatidan oldin eskirishida va tomni almashtirish, jabhalarni bo'yash, sanoat maydonlari va turar-joy binolarini tozalash va boshqalar bilan qo'shimcha ravishda qoplanishi kerak bo'lgan tegishli xarajatlarda ifodalanadi;

- ifloslangan atrof-muhit aholining kasallanish va o'lim darajasiga ta'siri natijasida odamlarning sog'lig'i va hayotiga yetkazilgan zarar, ularning faol hayot davomiyligining qisqarishi va mehnat unumdorligining pasayishi;

- qishloq xo'jaligi va o'rmon yerlari unumdorligining pasayishi natijasida alohida tabiiy resurslarga va umuman ekologik tizimlarga, shuningdek, tabiiy resurslardan ishlab chiqarishning asosiy omillari sifatida foydalanadigan tarmoqlarga, suv havzalarining baliqchilik mahsuldorligi va boshqalarga zarar yetkazilishi.

Zararning oldini olish kontseptsiyasi atrof-muhitni muhofaza qilish tadbirlaridan ekologik va iqtisodiy samaradorlikni aniqlash uchun asos bo'ladi. Atrof-muhitni muhofaza qilish chora-tadbirlarining iqtisodiy samaradorligini aniqlash va atrof-muhitning ifloslanishidan xalq xo'jaligiga yetkazilgan iqtisodiy zararni baholashning vaqtinchalik namunaviy metodologiyasiga muvofiq, agar ma'lum bir investitsiyalar hisobidan tabiiy muhitga zarar yetkazilishining oldini olish mumkin bo'lsa, u holda uning pul qiymat bu investitsiyalarning iqtisodiy samarasidir[9]. Shunday qilib, atrof-muhitni muhofaza qilish tadbirlarining ekologik va iqtisodiy samaradorligini baholash ushbu chora-tadbirlarni amalga

oshirish xarajatlarini va atrof-muhitga yetkazilgan zarar miqdorini taqqoslashni nazarda tutadi. Atrof-muhitni boshqarish amaliyotida ishlab chiqarishning ekologik xarajatlarini aniqlash uchun Rossiyaning Ekologiya davlat qo'mitasi tomonidan foydalanilgan oldini olingan ekologik zararni aniqlash metodologiyasidan foydalanish maqsadga muvofiq bo'lardi.

1-jadval

Atrof-muhit ifloslanishidan kelib chiqadigan iqtisodiy zararining tuzilishi

Zarar turlari	Zararning kichik turlari
1. Moddiy obyektlarga yetkazilgan zarar	1.1. Ishlab chiqarish sohasida moddiy boyliklarga yetkazilgan zarar 1.2. Iste'mol sektoridagi moddiy obyektlarga zarar yetkazish
2. Aholining salomatligi va hayotiga yetkazilgan zarar	2.1. Aholi o'rtasida kasallanishning ko'payishidan zarar 2.2. Mehnat qobiliyatini yo'qotish natijasida yetkazilgan zarar 2.3. O'limning ko'payishi natijasida yetkazilgan zarar
3. Tabiiy resurslar tizimiga va unga aloqador tarmoqlarga zarar	3.1. Yer resurslari va qishloq xo'jaligiga yetkazilgan zarar 3.2. O'rmon resurslari va o'rmon xo'jaligiga zarar 3.3. Baliq resurslari va baliqchilikka zarar yetkazish 3.4. Alohida muhofaza etiladigan, turistik hududlarga, biologik xilma-xillik resurslariga zarar yetkazish 3.5. Suv resurslariga zarar 3.6. Atmosfera havosiga zarar

Shuni ta'kidlash kerakki, zarar toifasi kimningdir huquqlari buzilganida, kamida ikkita egasi bo'lganida paydo bo'ladi. Bunday holda, tashqi xarajatlar muammosi paydo bo'ladi. "Tashqi xarajatlar (tashqi ta'sirlar) - bu u yoki bu harakat natijasida boshqa shaxslar uchun yuzaga keladigan, harakatni sodir etgan taraf tomonidan hisobga olinmaydigan oqibatlar. Tashqi xarajatlar iqtisodiy subyektning har qanday iqtisodiy faoliyati bilan yuzaga kelgan bo'lsa-da, ular ko'pincha atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida yuzaga keladi. Atrof-muhitning tashqi ta'siri - bu faoliyat subyektlari tomonidan hisobga olinmaydigan iqtisodiy oqibatlardir. Ular ifloslantiruvchilarning iqtisodiy holatiga bevosita ta'sir qilmaydi. Ifloslanish ishlab chiqaruvchilari, birinchi navbatda, o'zlarining ichki xarajatlarini minimallashtirishdan manfaatdor va ular odatda qo'shimcha xarajatlarni talab qiladigan tashqi xarajatlarni e'tiborsiz qoldiradilar[10].

Mulk huquqi nazariyasining asoschisi amerikalik iqtisodchi Ronald Kouzdir. O'zining "Ijtimoiy xarajatlar muammosi" (1960) maqolasida u salbiy tashqi ta'sirlar muammosiga murojaat qildi. Ishlab chiqarilgan tovarlarni ishlab chiqaruvchi ham, iste'molchi ham bo'lmaganlarga, ya'ni jamiyatga tushadigan xarajatlardir deb hisoblaydi. R.Kouz tadqiqotlaridan oldin hukumat tomonidan ifloslantiruvchi moddalarga nisbatan jarimalardan foydalanish bu muammoning nazariy yechimi hisoblangan[11]. U birinchi marta muammoning o'zaro bog'liqligi: agar ifloslanishni keltirib chiqaruvchilar jamiyatga zarar yetkazsa, talab bo'yicha qabul qilingan ifloslanishni taqiqlash ifloslantiruvchilarga zarar yetkazadi deb ta'kidlaydi. Umuman olganda, jamiyat nuqtai nazaridan, qaysi nom o'zgaruvchisi (ifloslanishni taqiqlash yoki hal qilish) umumiy farovonlikni maksimal darajada oshirishi kerak. Neoklassik sifatida R.Kouz to'g'ridan-to'g'ri davlat aralashuvini istisno

qiladigan tashqi ta'sirlar muammosini hal qilishni taklif qiladi. Ya'ni mojaro ishtirokchilari qaysi variant foydaliroq ekanligini o'zlari hal qilsin deb ifodalaydi. Bunga quyidagi misol ko'rib chiqamiz (2-jadval).

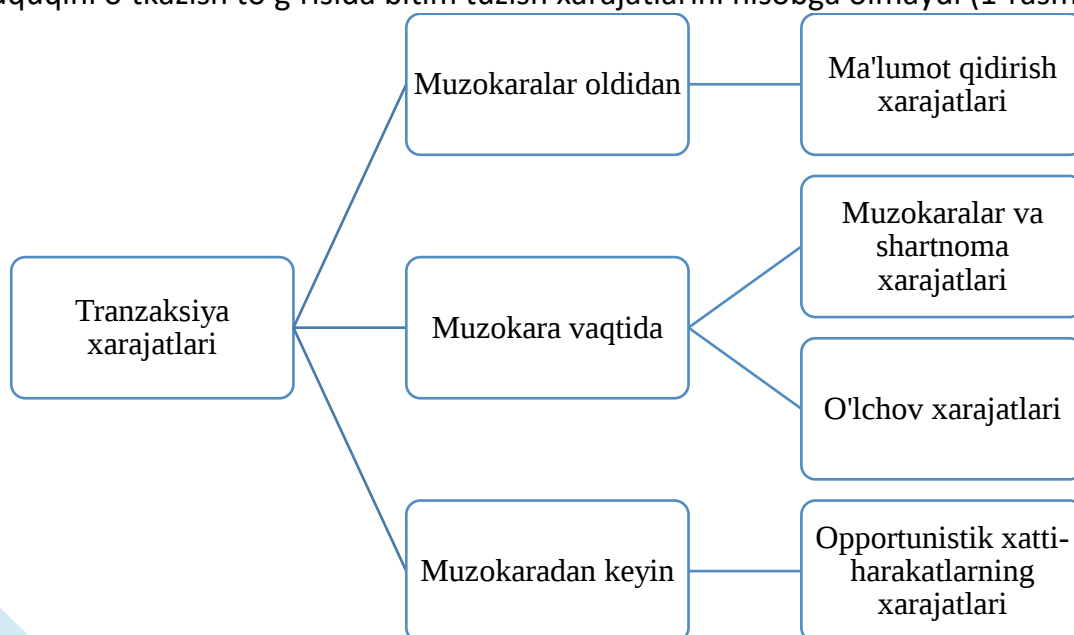
2-jadval

Ifloslanish dilemmasi		
Variantlar	Xususiy ishlab chiqaruvchining foydasi	Jamiyat yo'qotishlari
№1	2	1
№2	1	2

Xususiy ishlab chiqaruvchining ifloslanishdan olgan foydasi (2 pul birligi) jamiyatning ifloslanishdan ko'rgan zararidan (1 pul birligi) ko'proq bo'lsin. Bunday holda, agar jamiyat ifloslanishni yo'q qilishni talab qilish huquqiga ega bo'lsa, u oqilona sabablarga ko'ra ishlab chiqaruvchiga buning uchun kamida 1, lekin 2 birlikdan kam miqdorda kompensatsiya olgan holda ifloslantirishga ruxsat berishi kerak. Agar jamiyat bunday huquqqa ega bo'lmasa, u holda xususiy mulkdordan unga maksimal 1 birlikni taklif qilib, ifloslanishning oxirini sotib olishga harakat qilishi mumkin; ammo, ifloslantiruvchi taklifni rad etadi, chunki uning ifloslanishni to'xtatishdan 2 birlik yo'qotishi taklif qilingan daromaddan oshib ketadi.

Ifloslanish masalasini kim hal qilish huquqiga ega bo'lishidan qat'iy nazar, 1-variantda ifloslanishni saqlash foydasiga tanlov qilinadi. 2-variant 1-variantga nisbatan aks ettirilgan; bu yerda ishlab chiqaruvchining ifloslanishdan foydasi (1 birlik) jamiyat yo'qotishlaridan (2 birlik) past. Shuning uchun, vakolatlarning har qanday taqsimlanishi bilan ifloslanishni yo'q qilishga qaror qilinadi: kompaniya ishlab chiqaruvchidan ifloslanishni to'xtatishni sotib olishi mumkin, ammo kompaniya xususiy mulkdordan ifloslanish huquqini sotib ololmaydi. Ikkala variantda ham ishlab chiqarish xodimi va jamiyat o'rtasidagi xususiy ixtiyoriy kelishuvlar natijasi obyektiv ravishda “jamoat manfaati” bilan mos kelishi juda muhim, ya'ni butun jamiyat farovonligini maksimal darajada oshiradigan variant tanlash maqsadga muvofiqdir.

Biroq, ushbu sxemaning kamchiliklari bor: u tranzaksion xarajatlarni, ya'ni mulk huquqini o'tkazish to'g'risida bitim tuzish xarajatlarini hisobga olmaydi (1-rasm).

1-rasm. Tranzaksion xarajatlarning asosiy turlari[12]

Kouz teoremasi (R. Kouz tomonidan taklif etilgan, ammo Jorj Stigler tomonidan ishlab chiqilgan) shuni ko'rsatadiki, faqat tranzaksion xarajatlar bo'lmagan taqdirda, resurslarning yakuniy taqsimlanishi mulk huquqlarining dastlabki taqsimlanishiga bog'liq emasligi ta'kidlanadi. Ta'riflangan tashqi ta'sirlarni ichkilashtirish (yo'q qilish) mexanizmi mukammal bilim, shu jumladan mulk huquqi sharti bilan ishlaydi.

Aytaylik, kim - ishlab chiqaruvchi yoki jamiyat-ifloslanishga ruxsat berish yoki taqiqlash huquqiga ega ekanligi to'g'risida aniq qonuniy ko'rsatma yo'q. Keyin manfaatlar to'qnashuvini hal qilish uzoq sud jarayonini, advokatlar va sud xarajatlarini to'lashni talab qiladi va uning natijasi oldindan aniqlanmagan. Bunday huquqiy noaniqlik sharoitida jamiyat nuqtai nazaridan samarasiz qarorlar qabul qilinishi mumkin: masalan, 1-variantda ishlab chiqaruvchi ifloslanishni to'xtatishi mumkin, 2-variantda esa, aksincha, jamiyat ifloslanishni nazorat qilishdan bosh tortadi. Bu muhim oqibatni keltirib chiqaradi: huquqning asosiy vazifasi mulk huquqlarining spetsifikatsiyasi, ya'ni xo'jalik yurituvchi subyektlarning vakolat chegaralarini aniq belgilashdir. Mulk huquqi nazariyasining xulosalari amaliy qo'llaniladigan eng mashhur soha, albatta, atrof-muhit ifloslanishiga qarshi kurashdir. Sof ma'muriy choralarni qo'llash (barcha ishlab chiqaruvchilar uchun ruxsat etilgan maksimal ifloslanish standartlarini belgilash) asta-sekin iqtisodiy ta'sirga, masalan, ifloslanish huquqlari savdosi orqali yo'l ochib beradi.

Tadqiqotning ushbu yo'nalishidagi keyingi qadam turli subyektlar o'rtasida huquqlarni taqsimlash edi. 1972-yilda amerikalik iqtisodchi Richard Pozner "Huquqning iqtisodiy tahlili" kitobida mulk huquqlarini taqsimlash to'g'risida qaror qabul qilishda sud, hokimiyat organlariga qiziqarli tavsiyanoma taklif qildi, bu esa Pozner qonuni deb nomlandi[13].

D.Dikson va L.Skuratov amalga oshirilayotgan tabiatni muhofaza qilish tadbirlari bilan bog'liq xo'jalik yurituvchi subyektning ishlashidagi o'zgarishlarni (ishlab chiqarish funktsiyalari usuli) hisobga olgan holda usulni ajratib ko'rsatishadi[14]. Resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhit sifati ishlab chiqarish omillari sifatida qaraladi. Ulardagi o'zgarishlar ko'pincha unumdorlik yoki ishlab chiqarish xarajatlarida o'zgarishlarni keltirib chiqaradi, bu esa o'z navbatida kuzatilishi va o'lchanishi mumkin bo'lgan mahsulotlarning narxлари hamda hajm darajalarida o'zgarishlarga olib kelishi mumkin. Ko'p jihatdan, ushbu usul qishloq xo'jaligi korxonalari (yerni eroziyadan himoya qilish) kabi qayta tiklanadigan tabiiy manbalardan ijara oladigan korxonalar uchun mos keladi, ular o'rmondan umr bo'yi foydalanish resurslaridan foydalanadilar (o'rmonlarni zararkunandalardan himoya qilish) va boshqalar. Ushbu yondashuvdan foydalanish atrof-muhitni muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirishdan bevosita natija olgan menejerlar uchun eng maqbuldir.

Inson kapitalini baholash usuli ishchilarning mehnat unumdorligidagi ushbu o'zgarishlar ta'siri ostida atrof-muhitdagi salbiy o'zgarishlar natijasida aholi sog'lig'ining yomonlashuvidan kelib chiqadigan zararni pul shaklida baholashga imkon beradi. Bozor talabining egri chiziqlarini tahlil qilishga asoslangan usullar natijalar va xarajatlarni to'g'ridan-to'g'ri hisoblash imkoniyati bo'lmagan taqdirda qo'shimcha qo'llaniladi. Biroq, rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda ushbu usullar obyektiv baho berishi mumkin.

Rivojlanayotgan va o'tish davri iqtisodiyoti bo'lgan mamlakatlarda ushbu usullardan foydalanish qiyin, bu asosan turmush darajasining pastligi va aholining to'lov qobiliyatiga bo'lgan talabining cheklanganligi, rivojlangan ekologik ta'lim tizimining yo'qligi bilan bog'liq.

Ushbu usullarni qo'llashdagi asosiy qiyinchilik “bozor muvaffaqiyatsizliklari” va “siyosat muvaffaqiyatsizliklari” deb ataladi[15].

Iqtisodiyotning muvaffaqiyatli rivojlanishi bozorning ishlashi bilan belgilanadi, uning asosiy tarkibiy qismlari tovarlarga talab, taklif va narxdir. Obyektiv sabablarga ko'ra, atrof — muhit bu bozor toifalari ishlamaydigan "tovar" dir. Agar atrof-muhit juda keng miqyosda iste'mol qilinsa, bu bozor ekologik resurslarning ortib borayotgan tanqisligiga javob bermasligining belgisidir. Ta'minot nuqtai nazaridan, odamlar atrof-muhitga sarmoya kiritmaydilar, chunki bu ular uchun foydali emas. Bunday bozorda mavjud bo'lgan narxlar resurslardan foydalanishning haqiqiy ijtimoiy xarajatlari va foydalarini aks ettirmaydi. Bozordagi muvaffaqiyatsizliklar manbalariga quyidagilar kiradi:

- tashqi ta'sirlar;
- tovarlar narxlarining yetishmasligi va bozorlarning yetishmasligi;
- jamoat tovarlari;
- tranzaksiyon xarajatlar;
- mulk huquqi;
- noaniqlik;
- resurslarning qaytarilmasliklardir.

Tashqi ta'sirlar ifloslantiruvchi moddalar olib kelmaydigan va umuman jamiyatga yuklatilgan qo'shimcha xarajatlarni keltirib chiqaradi. Ushbu muammoning asosiy yechimi “ifloslantiruvchi to'laydi” printsipida ko'rinadi, bunda ifloslantiruvchi subyekt standart tomonidan talab qilinadigan atrof-muhit sharoitlariga erishish uchun zarur bo'lgan chora-tadbirlar majmuini to'lashi kerak; shunday qilib, tashqi xarajatlar uning ichki xarajatlarga aylanadi hamda tovarlarning narxlariga ta'sir qiladi. x intensivligining ifloslantiruvchi emissiyasi natijasida Y ga yetkazilgan zararni va uni C ga kamaytirish narxini bilib, x qiymatining iqtisodiy maqbulligi $C+Y$ ning minimal ijtimoiy xarajatlarga to'g'ri keladi, bu $C_m(x)$ ning marjinal xarajatlari $Y_m(x)$ ning marjinal zarariga teng bo'lganda sodir bo'ladi.

$$C_{m0}+t = Y_m \quad (1)$$

Ushbu optimallikka dastlabki marjinal xarajatlarga C_{m0} bunday t soliqini qo'shish yoki ifloslantiruvchi moddalarni x ni maqbul darajada cheklashga majbur qiladigan standartni qabul qilish orqali erishiladi. Biroq, ushbu yechimlar ishlamaydi, chunki barcha firmalar turli xil ishlab chiqarish tuzilmalariga ega, shuningdek zarar va marjinal xarajatlarning qiymati noma'lum hisoblanadi. Uchinchi yechim har bir korxonaga yiliga ma'lum miqdordagi ifloslantiruvchi moddalarni tashlashga imkon beradigan “ifloslanish huquqini” berishdir. Huquqlarning umumiy miqdori kutilayotgan ifloslanishning umumiy hajmini belgilaydi.

Xulosava takliflar

Xulosa qilib aytish mumkinki, ifloslanishni kamaytirish uchun marjinal xarajatlari past bo'lgan korxonalar ushbu huquqlarni chiqindilarni kamaytirishda qiyalayotgan korxonalarga sotishlari mumkin. Shunday qilib, turli xil marjinal xarajatlarga ega bo'lgan korxonalar o'rtasida tabiiy muvozanatga erishiladi. Bozordagi xatolarning yana bir sababi shundaki, ko'plab ekologik tovarlarga narx belgilanmagan va natijada ular bozorga kira olmaydi. Atrof-muhit sifati bozori yo'q. Ishlab chiqaruvchilar-tabiiy resurslardan foydalanishni cheklash, shuningdek ularni saqlash va o'sishiga sarmoya kiritish uchun hech qanday rag'bat yo'q hisoblanadi. Tabiat tomonidan taqdim etiladigan ko'plab tovarlar va xizmatlar xo'jalik yurituvchi subyektlardan hech qanday xarajatlarni talab qilmaydi. Ba'zi

hollarda resurslar belgilangan narxga ega emas, chunki ular jamoat mollari va ular uchun haq olish deyarli mumkin emas.

Shuningdek, jamoat manfaati-bu hamma uchun mavjud bo'lgan va hech kim undan foydalanish huquqidan mahrum etilmaydigan tovaridir. Shu asnoda, undan foydalanish uchun haq olish mumkin emas. Shu sababli, xususiy tomon uni himoya qilish yoki yaxshilashga sarmoya kiritish foydasiz - foydalanuvchilar (bepul foydalanuvchilar) hisobidan xarajatlarni qoplashning iloji yo'qligi sabablidir. Jamoat tovarlarining bu xususiyati eksklyuzivlik deyiladi. Ba'zi hollarda atrof-muhitning buzilishi kamayib borayotgan resurslar bilan bog'liq, ammo amalda foydalanuvchilardan himoya qilib bo'lmaydi. Bu holat “umumiy meros fojialari” deb nomlandi. Ushbu kontseptsiya jamoat manfaatlaridan foydalanuvchilar birlasha olmaydi yoki tabiiy resurslardan oqilona foydalanish to'g'risida kelishuvga erisha olmaydi degan taxminni o'z ichiga oladi. Shartnomalarni ta'minlash va ushbu vaziyatda shartlarni bajarish bilan bog'liq xarajatlar tranzaksion xarajatlarga kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. “Zamonaviy ta’lim tizimini rivojlantirish va unga qaratilgan kreativ g’oyalar, takliflar va yechimlar” mavzusidagi 31-sonli Respublika ilmiy-amaliy on-line konferensiyasi materiallari to’plami 15-fevral, 2022-yil.
2. Черняховский Э.Р. Экологическая безопасность, экологический менеджмент, предпринимательство, рынокУ/Экономика природопользования, 2004.-№5.-С. 5-15.
3. Балацкий О.Ф., Мельник Л.Г., Яковлев А.Ф. Экономика и качество окружающей природной среды. — Л.: Гидрометеиздат, 1984. — 190 с
4. Хачатуров Т.С. Экономика природопользования. — М.: Наука, 1987. - 255 с.
5. Гофман К.Г., Гусев А.А. Охрана окружающей среды. Модели управления чистой природной среды. — М.: Экономика, 1990.
6. I.Xotamov, M.Sultanov, A.Yadgarov. Atrof - muhit va tabiiy resurslar iqtisodiyoti. «Innovatsion rivojlanish nashriyotmatbaa uyi», 2021. 312 bet.
7. Маршалл А. Основы экономической науки. — М.: Изд-во Эксмо, 2007. - 832 с.
8. Возмещение экологического ущерба (правовые и экономические аспекты проблемы прошлого экологического ущерба). — М.: Изд-во Научного и учебно-методического центра, 2001. - 144 с.
9. Методика определения предотвращенного экологического ущерба. — М.: Госкомэкологии России, 1999. - 71 с
10. Гусев А.А. Современные экономические проблемы природопользования. — М.: Междунар. отношения, 2004. — 208
11. Коуз Р. Фирма, рынок и право. — М.: Экономика, 1993. - 368 с
12. Бобошко В.И., Разработка механизма эколого-экономического регулирования деятельности малых предприятий (теория, методология, практика). Диссертация- Москва - 2009 г.
13. Познер Р.Экономический анализ права. - М.: Изд-во Экономическая школа, 2004. - 412 с.
14. Диксон Д., Скурал., Карпентер Р., Шерман П. Экономический анализ воздействий на окружающую среду/Пер. с англ. Науч. ред. С.Н. Бобылев, Т.Г. Леонова, М.И. Сметанина. -М.: Изд-во «Вита-Пресс», 2000. - 272 с.
15. Глазырина И.П., Потравный И.М. Экологические индикаторы качества роста региональной экономики. - М.: НИА-Природа, 2006.